

زیبایی نقش در تنگنای خط فارسی

نگاهی به «آ اول الفباست» اثر نورالدین زرین کلک

شهناز آزادی

نام کتاب: آ اول الفباست
نویسنده: نورالدین زرین کلک
تصویرگر: نورالدین زرین کلک
ناشر: کتاب خروس (نشر نظر)
نوبت چاپ: نخست، ۱۳۸۷
شمارگان: ۵ هزار نسخه
شمار صفحه‌ها: ۷۲ صفحه

«سال‌هاست که الفبآموزها به کودکان کمک می‌کنند تا اشیای آشنا، حروف و صداها را شناسایی کنند. در الفبآموزها از تصویر اشیایی استفاده می‌شوند که شناسایی آن برای کودکان خردسال آسان است و بیش از یک اسم عام ندارند.»

دونا نورتون، شناخت ادبیات کودکان، گونه‌ها و کاربردها: از روزن چشم کودک، ص ۱۹۵

معرفی کتاب

در دنیای قراردادی نشانه‌ها، الفباها نیز به سهم خود امکان ارتباطی جدیدی برای کودکان با دنیای پیرامون فراهم می‌آورند. عنوان کتاب «آ اول الفباست» — با زبان ساده به مخاطب می‌گوید که با یک کتاب نشانه‌ای دیداری روبه‌روست که در هر دو صفحه‌ی آن، یک تصویر در کنار شکل نوشتاری همان تصویر، او را به شناخت‌های تازه‌ای در تعامل این دو با هم خواهند رساند. اندازه‌ی خستی کتاب این امکان را آسان می‌کند. کتاب از نقاشی‌هایی با رنگ و بوی شرقی بهره می‌گیرد و هویتی تصویری و نگارشی به کتاب می‌دهد که آن را از نمونه‌های آموزش الفبای دیگر فرهنگ‌ها متمایز می‌کند. خط‌کشی‌های یک دفتر مشق که این نقش‌ها و نوشته‌ها بر آن نشست‌اند، در گذار خویش از فضای صفحه، به طور مستقیم یا غیرمستقیم در تعامل یا درگیری با بعضی از تصاویر قرار می‌گیرند.

نقد کتاب

مقایسه‌ای میان دو چاپ

این کتاب بارها به چاپ رسیده و تغییراتی نیز در برخی از چاپ‌های آن نسبت به موارد قبل پدید آمده است. برای نمونه، تفاوت این چاپ با دو چاپ قبلی که از سوی کانون پرورش فکری بوده است و من دیده بودم (چاپ اول در ۱۳۶۵ با قطع خشتی بزرگ و چاپ دوم در اردیبهشت ۱۳۷۰ در قطع خشتی کوچک)، در تغییر از آموزش اسم حروف به آموزش صدای آن است. در این چاپ از کتاب به طور خاص، تنها تأکید بر صدای حروف است اما در چاپ‌های قبلی تأکید بر روی اسم حروف و نه بر روی صدای آن‌ها بود؛ مانند: الف، ب، پ، ت، ث، جیم، چ، ح، خ، دال، ذال، سین... تا به آخر؛ نظیر:

«الف اول الاغه

که آرزوش خوابیدن

در سایه توی باغه!»

که در آن چاپ‌های قبلی اسم حرف — که «الف» باشد — هدف آموزش بوده اما در این جا صدای کشیده‌ی حرف — که

«آ» است — هدف آموزش است:

«آ اول آفتابه

آدم

آتش

و آبه.»

تفاوت دیگر این دو، استفاده از عناصر تصویری گاه متفاوت است. همچنین در آموزش و ارائه‌ی بعضی حروف — مانند الف و ص — تغییراتی حاصل شده است. مواردی از اصلاح متن نیز دیده می‌شود به گونه‌ای که گاه عناصر تصویری بیش از گذشته به کمک متن می‌آیند. مانند تغییر:

«ت اول تمساحه

که شکم گرسنه‌ش

اندازه یک چاهه.»

به:

«ت اول تمساحه

چشماش به رنگ ماهه.»

در این جا از ماه تصویر شده در آسمان، استفاده‌ای به جا و تشبیه‌ی شده است و این، دقت کودک به تشابهات را بر می‌انگیزد.

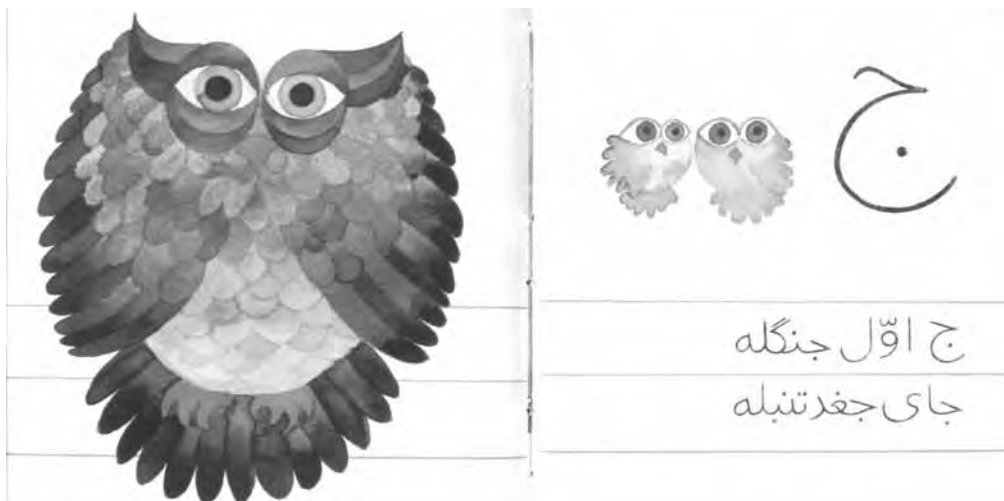
اما برخی تغییرات متن که بدون تغییر تصویر صورت گرفته، گاه مایه‌ی ابهام شده است؛ مانند:

«ذال اول ذرته

رئیس کل جنگل

این شیر پر قدرته!»

این شعر در کنار تصویر شیری قرار گرفته است که ذرت به دست دارد. شعر در نمونه‌ی حاضر تبدیل شده است به:

ج اول جنگله
جای جغد تنبله

«ذ اول ذرته

بخور همهش قوته.»

این کوتاه کردن متن، علت حضور شیر را در صفحه — به ویژه از سوی مخاطب کودک — به پرسش می‌گیرد. (در این مورد می‌شد گفت:

«ذ اول ذرت است

شیر پر از قدرت است»

که حضور شیر را در صفحه توجیه می‌کند. اما در هر حال این پرسش را بر می‌انگیزد که: مگر شیر، ذرت می‌خورد؟)

خطای ناشر یا...

نورالدین زرین کلک تنها عنوان «أ اول الفباست» به کتاب حاضر داده‌است اما عنوان انگلیسی پشت جلد کتاب — «AB Zoo» (= باغ وحش الفبا / الفبا آموز حیوانی) که ترجمه‌ی اشتباه عنوان فارسی هم هست — انگاره‌ای در مخاطب پدید می‌آورد و آن این که از رهگذر آشنایی با حیوانات است که به آموزش الفبا دست خواهد یافت. شعر پایانی کتاب که از قدمعلی سرامی است نیز این انگاره را تقویت می‌کند:

«خب این کتاب ساده

الفبا یادمون داد

به باغ وحشمون برد

حیوونا رو نشون داد

با شعر و با نقاشی

تمامشونو چون داد»

اما با تورق در صفحات کتاب، نادرستی این تصور به اثبات می‌رسد چرا که در این کتاب به رغم استفاده از بسیاری عناصر

ذ اول ذرته
بخور همهش قوته

حیوانی قابل شناسایی از سوی کودک، حداقل در ۷ حرف از ۳۲ حرف الفبای فارسی از اسم عام حیوانی استفاده نشده است:

۱. آ — آفتاب، آدم، آتش و آب.
۲. ث — ثریا (نام مجموعه‌ی ستاره‌ی پروین که شبیه گردنبند است).
۳. ژ — ژاله (اسم عام برای نم نشسته بر گل و گیاه یا اسم خاص برای انسان).
۴. ذ — ذرت (نام نوعی بذر).
۵. س — سیمرغ (حیوانی افسانه‌ای که اسم عام ندارد و در باغ وحش هم یافت نمی‌شود).
۶. ض — ضعیف (نوعی صفت در مقابل قوی).
۷. ظ — ظرف (اسم عامی برای اشیای کاربردی که چیزی را در خود نگه می‌دارند).

در مواردی دیگر نیز حضور یک یا چند حیوان را بدون ارتباط با حرف الفبا شاهدیم. برای نمونه در مورد آموزش حرف و صدای «ژ» می‌خوانیم:

ژ اول ژاله میاد

بز با دو بزغاله میاد.

در این‌جا از ژاله نام برده می‌شود و کودک تصویر بزی را با دو بزغاله مشاهده می‌کند. نخست معلوم نیست که ژاله نام فرد است — که اسم خاص خواهد بود — یا قطره‌ی شبنم نشسته بر گل و گیاه — که اسم ساده‌ی عام است ولی شیء قابل شناسایی برای کودک در تصویر نیست. در ثانی تصویری از یک بز با دو بزغاله اگر کودک را دچار اشتباه فهم از مطلب نکند، باز در ارتباط میان «ب» بزغاله و «ژ» ژاله دچار مشکل خواهد کرد به‌جز آن که ژاله و بزغاله تنها در قافیه اشتراک دارند.

در حرف «ج» آمده است:

ج اول جنگله

جای جغد تنبله

در این‌جا واژه‌ی جغد گرچه در حرف اول با اسم جنگل اشتراک دارد، اما موضوع آموزش حرف اول، جنگل است نه جغد.

در آموزش حرف «س» در چاپ قبلی کتاب چنین آمده است:

«سین اول سیمرغه»

سیمرغ در افسانه‌ها

رئیس هر چی مرغه»

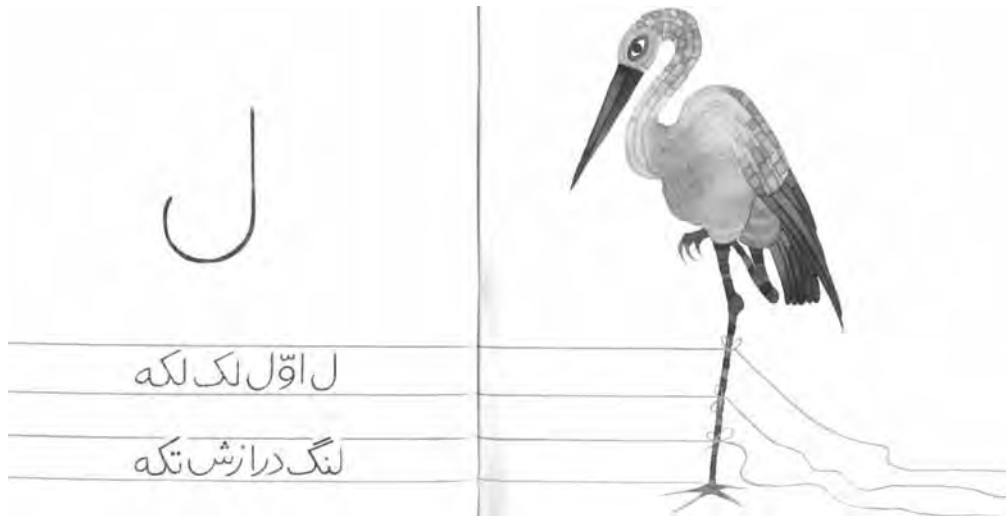
در چاپ حاضر می‌خوانیم:

«س اول سیمرغه»

که شاه هر چی مرغه»

در این‌جا سیمرغ، هم اسم عام نیست و هم در دسته جانوران باغ وحش (Zoo) جای نمی‌گیرد. نیز اطلاعات درباره‌ی او که شاه مرغان است آموزشی غلط به کودک است. افزون بر همه‌ی این‌ها، از موجودات شناخته‌شده برای کودک مخاطب نیست. اگر نویسنده کتاب قصد داشت به معرفی حیوانی بپردازد، می‌توانست در آموزش حرف «س» از حیواناتی مانند سگ، سمور، سار یا... استفاده کند.

نتیجه آن که نویسنده قصد نداشته است در این کتاب آموزشی تنها به معرفی حیوانات بپردازد.

شکل کلمات و مخاطب پیش دبستانی

حروف الفبای فارسی که در نوشتارهای مان از آن استفاده می‌کنیم متحول شده‌ی حروف فنیقی است که در گذر تاریخی خود تا به امروز از شکل تصویری دور شده و بینابین حروف تصویری، اندیشه‌نگار و آوانگار، جایگاهی برای خویش ساخته است. این جایگاه دست‌بست‌هایی را هنگام آموزش برای کودک مبتدی به همراه دارد. یکی از آن‌ها ناگزیری ماست که برای نوشتن یک کلمه مجبوریم حروف آن‌ها را به هم بچسبانیم. دیگر، نوشته نشدن برخی از اعراب‌ها یا صداها (فتحه، کسره، ضمه) به صورت مستقل است که مایه‌ی دشواری‌هایی دیگر می‌شود. تبدیل صورت نوشتاری به صورت محاوره‌ای نیز گاه هویت شکلی کلمات را تغییر می‌دهد. اما در الفبای لاتین، جدایی حروف از هم و هویت داشتن هر حرف به تنهایی هنگام نوشتن و هویت داشتن اعراب به عنوان یک حرف در کلمه، دست‌بازتری به تصویرگر می‌دهد و هویت کلمه را نیز برای مبتدی، نمایانتر می‌سازد.

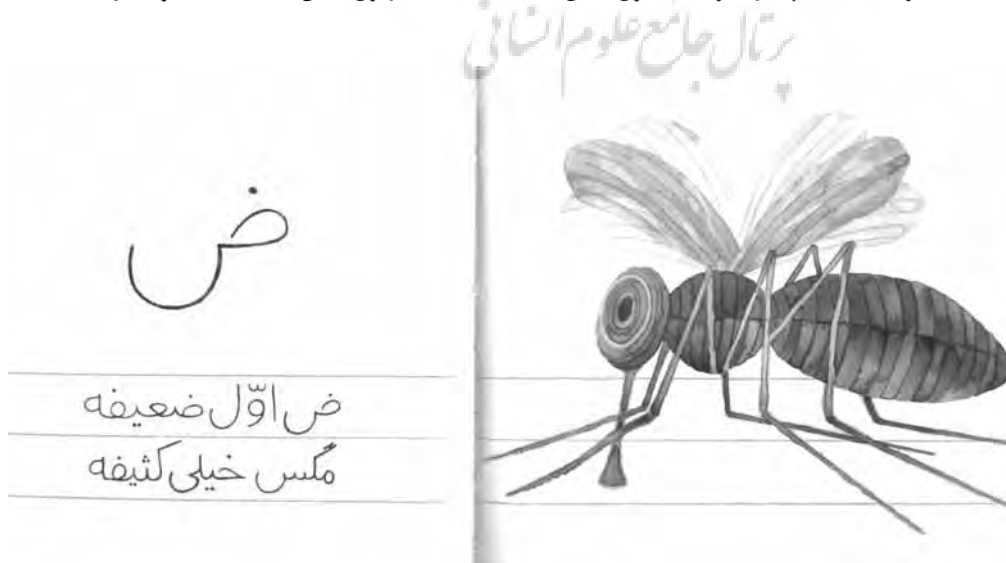
بنابراین زمانی که در قالب یک شعر با زبان محاوره‌ای کودکان به آموزش الفبا همت می‌گماریم، اغلب این امکان برای کودک گروه هدف میسر نیست تا شکل واقعی کلمه را در جمله‌ای بیابد که از ساده به مرز شعر گام نهاده است. شعر که گونه‌ای از به‌کارگیری واژگان در قالب از ساده به پیچیده است ما را از هدف کمک آموزشی در پایه‌های پیش از دبستان دور می‌کند. این خاصیت شعر کودکانه است که از زبان محاوره‌ای در آن استفاده می‌کنیم. در این گونه از شعر، گاه واژگان می‌شکنند و گاه یک واژه‌ی ترکیبی جدید پدید می‌آورند که حاصل ترکیب دو یا چند کلمه‌اند.

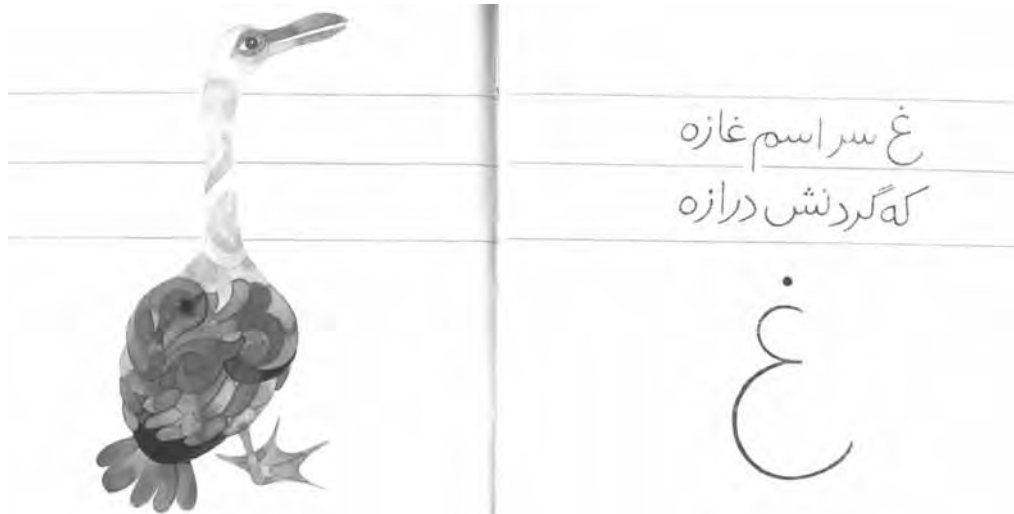
مثالی بیاوریم. فرض کنید می‌خواهید ارتباطی بصری میان حرف «ب» و شکل واژه‌ی «بلبل» برای کودک پیش‌دستانی ایجاد کنید. برای او می‌سرایید و می‌نویسید:

«ب اول بلبله»

در این جا می‌بینید که:

۱. حرف «ب»ی تنها در شعر که باید اول «بلبل» باشد، با «ب» که در اول «بلبل» آمده است، تفاوت دارد.

۲. شما می‌خواهید واژه‌ی «بلبل» را به کودک نشان دهید اما او کلمه‌ی «بلبله» را می‌بیند. با این «ه» ی چسبیده به شکل ناقص «بلبل»، یک کلمه‌ی ترکیبی پدید آمده است که کودک را از اسم عام و ساده‌ی آن دور می‌سازد. کودک با دیدن واژه «بلبله» در نمی‌یابد که کلمه‌ی «بلبل» متمایز از حرف چسبیده به آن است. در واقع «بلبله»، صورتی محاوره‌ای و با لهجه‌ی تهرانی است از: «بلبل است» که «ه» در این‌جا مصغر و کوچک‌شده‌ی فعل «است» می‌باشد. این اتفاق در واژه‌های ترکیبی «تمساحه»، «خروسه»، «دار کوبه»، «روباوه» و دیگر موارد هم مصداق دارد. باید پذیرفت که در ساختار کلامی ناچار از چسباندن حروف فارسی به یکدیگر هستیم. بنابراین برای حفظ استقلال بصری کلمات یا دور نشدن از فایده‌مندی اثری اینچنین، باید تأملی دوباره در تعیین مخاطب یا هدف تألیف داشته باشیم. بر این اساس:

۱. این متن شعرگونه زمانی متناسب گروه هدف سنی پیش از دبستان است که نخواهد آموزش کلمات را به عنوان یکی از عناصر فعال بصری ترکیبی در کادر صفحه به عهده بگیرد و تنها کارکردی در جهت سرگرمی کودک مخاطب داشته باشد. اما قصد کتاب، آموزش حروف و واژگان با کمک گرفتن از این الفبا و با کمک شکل و شیء شناخته‌شده از سوی کودک است و بدین وسیله کودک را با نوع نوشتاری شیء شناخته‌شده از سوی وی آشنا می‌کند. بنابراین هدف آموزش، یادگیری شکل نوشتاری شیء در کنار آشنایی با شکل طبیعی آن است. از این رو واژگانی مانند آفتابه، آبه، بلبله، تا آخر، کودک را از مسیر آموزش دور می‌کنند.

بخش تصویرگری، تا آنجا که عناصر تصویری حضور دارند و متن کارکردی ندارد، برای این مخاطب، جذاب است. گوش دادن به آن از سوی کودک برای او برانگیزاننده است ولی همین که کودک در شکل نوشتاری کتاب دقت کند، از هدف باز می‌ماند. علاوه بر این، در مواردی مانند: حرف «ژ» در:

ژ اول ژاله میاد

بز با دو بزغاله میاد

که تصویر ربطی به حرف ندارد، آنجا که هدف، آموزش حرف «ژ» و آشنایی کودک با نمونه‌ای از ساختار شکلی کلمه‌ای با این حرف است، نگاه کردن به حرف با نگاه کردن به بز و بزغاله، هماهنگی ندارد.

۲. شاید بتوان گفت که این کتاب در واقع برای گروه سنی پیش از دبستان نیست و برای کودکانی است که سال اول دبستان را پشت سر نهاده‌اند. آنها هم با واژگان آشنایی دارند و هم شکل حروف را می‌شناسند و این متنهای شعرگونه بار دیگر آنان را به مرور الفبای فارسی ترغیب خواهد کرد با این تفاوت که این کتاب جذابیت بیشتری نسبت به کتاب درسی برای مرور آن چه که در گذشته آموزش دیده است، دارد. البته از حق نباید گذشت که کتابهای فارسی اول دبستان با جملات ساده و کوتاه و با حداقل واژه مانند:

آن مرد اسب دارد.

آن مرد داس دارد.

نگاه کودک را به شکل واژه و آن چه که از پیش به عنوان اسب و مرد و داس — به لحاظ شکل و شیء — می‌شناخته است، عمق می‌بخشند. کودک در این حال، هم مرد را به عنوان یک فرد می‌شناسد و هم اسب را و احیاناً اگر داس را ندیده باشد در این‌جا با شکل و نوشتار آن آشنا می‌شود. او همچنین می‌آموزد که حرف «س» دو نوع کارکرد دارد و دو نوع نوشته می‌شود و در ساختار ترکیبی خود آن‌جا که مستقل است و چسبان نیست، شکلی کامل دارد و آن‌جا که چسبان است از شکل اصلی خود متفاوت می‌شود. (قصدم از این یادآوری، بی‌نقص بودن کتابهای فارسی اول دبستان نیست ولی در آموزش الفبا به کودکان،

ق

ق میا را اول قو
خروسه بگو قو قولی قو

حداقل هایی را در مخاطب نباید نادیده گرفت.)

چه می توان کرد؟

به نظر می رسد که می توان برای کاهش بخشی از دشواری هایی که گفته شد، راه هایی پیش گرفت که البته تلفیق آن ها نیز گاه امکان پذیر است:

۱. **تعدیل متن محاوره ای.** می توان همه یا بخشی از واژه های محاوره ای به ویژه آن ها را که به شکل کلمه ی مورد نظر لطمه می زنند، تبدیل به صورت کتابی آن کرد. برای نمونه، تبدیل «ه» به «است» در این کتاب می تواند بسیار کارساز باشد. به عنوان مثال:

آ اول آفتاب است

آدم

آتش

و آب است

یا:

ب اول بلبل است

جاش رو درخت و گل است

یا:

خ اول خروس است

که مرغ برایش عروس است

یا:

پیشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

ک

ک اول کلاغه

که قوم و خویش زاغه

هاؤل هدهده
چترسرش واشده

ر اوّل روباه است
که دست و پاش کوتاه است.

۲. تمایز حروف و کلمات. می‌توان حروفی را که آموزش آنها مورد نظر است و کلماتی را که با آن حروف آغاز می‌شوند، با تغییر رنگ، اندازه، شکل یا به روش‌های دیگر متمایز کرد تا توجه کودک متمرکز بر روی همان حروف و کلمات شود. در این صورت اگر لازم بود، می‌توان حروف چسبان به آن‌ها را جدا ساخت؛ مانند:

غ سر اسم غازه
که گردنش درازه

یا:

خ اوّل خروسه
که مرغ براش عروسه.

یا:

ج اوّل جنگله
جای جغد تنبله.

یا:

پ اوّل پروانه‌س
پيله براش به خانه‌س.

(کودک از برجسته شدن واژه‌های **جای** و **پيله**، با اسم مکان هم آشنا می‌شود.)

یا:

چ اوّل چهار میاد
چلچله با بهار میاد.

(که شکل نوشتاری عدد ۴ را هم به کودک نشان می‌دهد.)

ارزیابی کلی

تصاویر زیبایی این کتاب و هنرمندی‌های نهفته در ترکیب‌بندی عناصر درگیر در آن مخاطب را بسیار به خود می‌خواند. یکی از این هنرمندیها، حرکت خطوط دفتر مشق و تعامل آن با دیگر عناصر تصویری و نوشتاری است. تنها ضعف کتاب — تا آن‌جا که به تصویر گرم‌ولف برمی‌گردد — مشکل آن در آموزش الفبا یا نشان دادن شکل بعضی از اسامی به مخاطب پیش‌دبستانی است. بخشی از این اشکال به محدودیتهای الفبای زبان فارسی و تغییر شکل آن در ترکیبهای متفاوت مربوط می‌شود و برخی از سرایش شعر و نحوه‌ی ارتباط میان حرف، کلمه و تصویر و همچنین ناآشنا بودن بعضی از اسامی و تصاویر آن برای مخاطب رنج می‌برد. از آن‌جا که الفبآموز، کتابی است که در گذر از تصویر به آموزش حروف و اسم‌های ساده و تصاویر شناخته‌شده از سوی کودک گام بر می‌دارد و باید هر چه ساده‌تر برای کودک باشد، کتاب حاضر بدون کمک بزرگسال و مربی و بدون توضیح لازم آن‌ها، به عنوان یک الفبآموز قابل استفاده‌ی مخاطب پیش‌دبستانی نیست.

نورالدین زرین‌کلک

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی